

jazykov), spravíme aspoň prvé kroky k hľadanému vysvetleniu. A nemali by sme byť prekvapení zistením, že objavíme aj iné štruktúry alebo formy, ako sú jednoduchá predikácia, skladanie pravdivostných funkcií a obmedzené spôsoby kvantifikácie, uznávané v štandardnej logike.

Ďalším výsledkom je aj celkom odôvodnená nádej, že si postupne uvedomíme, ako sa tá časť všeobecnej gramatickej štruktúry, ktorú v abstraktnej forme zachytáva jednoduchá predikátová logika prvého rádu, dá vhodne použiť v čoraz komplikovanejších typoch jazykového prejavu a uvažovania. Takže nakoniec pochopíme, že samotná logika a čisto formálne pojmy individua, vlastnosti, vzťahu a totožnosti s ich všeobecnou aplikovateľnosťou sa *objavujú* ako výsledok postupného, analogického rozširovania aplikácie určitých charakteristických vlastností štruktúry základných výpovedí, t. j. viet týkajúcich sa základných typov obsahu.

Niektoré z týchto myšlienok som podrobnejšie rozvinul vo svojej knižke *Subject and Predicate in Logic and Grammar* – najmä (pokiaľ ide o prvý z uvedených bodov) v tom, čo v nej píšem o „priehľadných [perspicuous] gramatikách“, ako ich nazývam, a (pokiaľ ide o druhý z uvedených bodov) v tom, čo v nej hovorím o zovšeobecnení subjekt-predikátového vzťahu.

Týmto spôsobom by sme sa mohli priblížiť k cieľu, o ktorý sa usiloval program mnou kritizovaný. Obávam sa však, že asi aj toto zostane skôr programom ako reálnou vyhlídkou. Jeho uskutočnenie by si totiž vyžadovalo jedinečnú kombináciu znalostí z lingvistiky, hlbokého chápania filozofie, odborných vedomostí z logiky, usilovnosti a vytrvalosti.

ZAPRÍČIŇOVANIE A VYSVETLENIE

V tejto kapitole podrobnejšie preskúmam dve navzájom súvisiace idey, ktoré určite patria k hlavným prvkom našej pojmovej výbavy.

I.

Niekedy sa domnievame, alebo sa údajne domnievame, že kauzalita je prírodný vzťah, ktorý je medzi jednotlivými udalosťami alebo okolnosťami vo svete prírody tak, ako je medzi nimi vzťah časovej následnosti alebo priestorovej blízkosti. Okrem toho, a správne, spájame kauzalitu aj s vysvetlením. Ak je však kauzalita vzťah, ktorý platí vo svete prírody, s vysvetlením je to inak. Ľudia vysvetľujú niečo buď sami sebe, alebo iným a táto ich činnosť sa odohráva v prírode. Hovoríme však aj o tom, že jedna vec vysvetľuje druhú, alebo je ňou vysvetlená, ako keby vysvetlenie bolo vzťahom medzi týmito vecami. To je pravda, lenže nejde o prírodný vzťah v tom zmysle, v akom možno považujeme za prírodný vzťah kauzalitu. Je to rozumový, racionálny, alebo intenzionálny vzťah. Neplatí medzi vecami vo svete prírody, vecami, ktorým môžeme pripísať miesto a čas. Je to vzťah medzi faktami alebo pravdami.

Tieto dve úrovne vzťahu sa vo filozofických úvahách často a ľahko zamieňajú alebo spájajú do jednej. K ich zamieňaniu vo filozofii dochádza sčasti preto, lebo pri bežnom alebo

ne-filozofickom uvažovaní nie sú od seba jasne odlišené. A nie sú takto odlišené preto, lebo by to pri bežnom uvažovaní často nemalo žiadny praktický význam. Pokiaľ je však cieľom našej filozofie rozumieť svojmu ne-filozofickému uvažovaniu, naozaj by sme si mali tento rozdiel uvedomovať.

Ľahko môžeme dokázať, že tento rozdiel nie je v bežnej reči jasne vyznačený. Na prírodný i ne-prírodný vzťah referujeme pomocou substantívnych konštrukcií tých istých druhov – podstatných mien odvodených z iných slovných druhov, podmetových či predmetových vedľajších viet atď. Na označenie prírodného aj ne-prírodného vzťahu používame tú istú skupinu výrazov (napríklad samotný výraz „zapríčiniť“, alebo „byť spôsobený“, „byť zavinený“, „nastat pre“), alebo tieto výrazy používame takým spôsobom, že by sme len veľmi ťažko vedeli určiť, ktorého vzťahu sa týkajú, čo by v nás mohlo vyvolať pochybnosti, či vôbec rozlišovanie, ktoré máme robiť, existuje. To neznamená, že sme vždy na pochybách, o ktorý vzťah ide. Keď pred nami niekto vysloví vetu, ktorá má formu „Dôvodom, prečo nastalo q , bolo p “ (napríklad, „Dôvodom, pre ktorý sa zrútila táto budova, bolo to, že ju postavili z nekvalitného stavebného materiálu“), alebo formu „Fakt, že q , je vysvetlený faktom, že p “ („Fakt, že sa budova zrútila, je vysvetlený tým, že ju postavili z nekvalitného stavebného materiálu“), môžeme s istotou vedieť, že sa v nich hovorí o ne-prírodnom vzťahu. Pri vetách „Zrútenie sa budovy bolo spôsobené/zapríčinené použitím nekvalitného materiálu pri jej stavbe“, alebo „Použitie nekvalitného materiálu pri stavbe tejto budovy zavinilo jej zrútenie“ sme však na pochybách.

Občas sa v reči vyskytnú jemné náznaky rozlišovania. Porovnajme, napríklad, vetu „Jeho smrť, tým, že k nej došlo práve vtedy, keď k nej došlo, zavinila neúspech rokovaní“ s vetou „To, že k jeho smrti došlo práve vtedy, keď k nej došlo, zavinilo neúspech rokovaní“. Jeho smrť, ako sa o nej ho-

vorí v prvej vete, je určite udalosť, ktorá sa odohrala v prírode. Nastala vtedy, keď nastala. Ale to, že k jeho smrti došlo vtedy, keď k nej došlo, nie je udalosť v prírode. Je to *fakt*, že určitá udalosť nastala v prírode v určitom čase. Máme právo na základe toho tvrdiť, že zvrat „neúspech rokovaní“ referuje v prvej vete na prírodnú udalosť a v druhej na fakt, že táto udalosť nastala v určitom čase a že zvrat „zavinila“ znamená v prvej vete prírodný vzťah a v druhej ne-prírodný? Na takýto záver nás nič neopravňuje. Pretože jednoducho vôbec nemusí byť pravda, že používateľ prirodzeného jazyka sa chce vyjadrovať konzistentne na jednej či druhej úrovni, ani to, že si obe úrovne zamieňa. Často je to prosto tak, že tieto úrovne nerozlišuje, lebo tak robiť nemusí.

Mohli by sme dôkladne preskúmať, ako sa jazyk v tomto ohľade používa. Určite by to bolo zaujímavé aj užitočné. Ale myslím, že to nie je až také nevyhnutné. Takže sa toho zriekam.

Na úvod však treba ešte čosi doplniť o rozlišovaní medzi údajne prírodným vzťahom kauzality, ktorý je vraj medzi vecami v prírode, a ne-prírodným vysvetľujúcim vzťahom, ktorý je vraj medzi faktami alebo pravdami. Opis toho druhého sa vám môže zdať dosť nejasný alebo provokatívny. Tým, že ho prijímam, nechcem popierať súvislosť medzi týmito vzťahom a prírodnými faktami. Práve naopak. Chcem zdôrazniť istú súvislosť s určitými prírodnými faktami, totiž prírodnými faktami, týkajúcimi sa nás ľudí ako subjektov. Aby som vám to trochu priblížil – mohli by sme tvrdiť, že ne-prírodný fakt spočívajúci v tom, že medzi faktom, že p , a faktom, že q je vysvetľujúci vzťah, sa rozvíja do prírodného faktu, ktorý spočíva v tom, že keď sa niekto dozvie, že p , vyvolá to v ňom vzhľadom na ďalšie poznatky (alebo teóriu) stav, ktorý nazývame „chápaním, prečo q “. Ne-prírodný vzťah medzi pravdami je sprostredkovaný súvislosťou, do ktorej ich dávame (alebo ktorú majú) v našej mysli – čo samo je prírodný fakt.

Práve preto som tento vzťah nazval aj racionálnym. Ale objekty, ktoré sú v takomto vzťahu, sú úporne intenzionálne. Nemôžeme im pripísať miesto alebo čas v prírode, hoci ich, samozrejme, môžeme pripísať uvažovaniu a hovoreniu o nich a objektom, ktorých sa týkajú. (Keďže objekty, ktoré sú spojené vysvetľujúcim vzťahom, sa nenachádzajú v prírode, nenachádza sa tam ani tento vzťah medzi nimi: príslušný prírodný vzťah je medzi udalosťami v našej myslí. O týchto udalostiach, ktoré sú v prírodnom vzťahu, však nemôžeme hovoriť bez toho, že by sme sa odvolávali na objekty, ktoré sú v ne-prírodnom vzťahu.)

Pravdaže, proti tomu sa namietalo, že fakty sú súčasťou prírodného sveta a že tvoria pomerne obsiahlu kategóriu, do ktorej patria udalosti, stavy a podobne. Obe strany tejto diskusie sa môžu odvolať na to, že dôkazom správnosti ich názoru je používanie jazyka. Táto diskusia však nie je príliš užitočná. Azda len tým, ako nás opätovne núti uvedomiť si, že z praktického hľadiska nepotrebujeme jasne a dôsledne rozlišovať medzi týmito dvoma vzťahmi. Len čo si to obe strany uvedomia, môžu svoju diskusiu ukončiť v zmierlivom duchu a s banálnym konštatovaním, že aj jedno aj druhé vysvetlenie je do istej miery správne. Predsa sa však patrí, aby sme takto rozlišovali *my*.

Akonáhle je nám toto moje rozlišovanie jasné, môžeme sa vyhnúť spletitému spôsobu vyjadrovania, ktorý sa zaužíval v súčasných filozofických prácach. Občas si môžeme prečítať, že udalosť „za toho a toho opisu“ [under such-and-such description]¹⁸ je príčinou – alebo vysvetlením – nejakej inej

¹⁸Výraz „description“, ktorý sa počnúc prácami B. Russella udomácnil ako odborný termín, prekladám ako „opis“. Tendencia zaviesť do našej odbornej terminológie výraz „deskripcia“ má podľa mňa viacero nevýhod. Za jednu z najväčších považujem to, že pri používaní termínu „deskripcia“ sa celkom stráca súvislosť medzi „opisom“ ako špecifickým druhom výrazu (prípadne intenzionálnej entity) a „opisovaním“ niečoho. Pozn. prekl.

udalosti alebo stavu vecí. Ak však skutočne existuje také rozlišovanie, o akom hovorím, oba tieto spôsoby hovorenia, či už ide o príčinu alebo vysvetlenie, musia byť celkom popletené. Predpokladajme, že konkrétna udalosť alebo konkrétny stav vecí *A* je príčinou alebo čiastočnou príčinou inej konkrétnej udalosti alebo stavu vecí *B*. Ak je kauzalita prírodný vzťah, vzťah medzi *A* a *B* v prírode, tak tento vzťah je medzi nimi bez ohľadu na to, ako ich opíšeme. Samozrejme, neplatí, že si môžeme vybrať ľubovoľné jedinečne aplikovateľné opisy *A* a *B*, ktoré sa nám páčia, a naďalej byť presvedčení, že fakt, že nastala alebo existovala udalosť alebo stav, zodpovedajúca či zodpovedajúci opisu *A*, ktorý sme si vybrali, bude vysvetľovať fakt, že nastala alebo existovala udalosť alebo stav, zodpovedajúci nami vybranému opisu *B*. Ak sa usilujeme o vysvetlenie, musíme si vybrať príslušné fakty týkajúce sa *A* a *B*. Vyberanie príslušného faktu týkajúceho sa nejakej udalosti alebo stavu môže znamenať rozhodovanie medzi rôznymi možnými opismi tej istej udalosti alebo stavu. Neznamená rozhodovanie medzi rôznymi opismi toho istého faktu. Fakt je v tejto súvislosti ničím, čo treba konštatovať, nie opísať.¹⁹ Teda bez ohľadu na to, či hovoríme o kauzálnom, alebo o vysvetľujúcom vzťahu, je zavádzajúce a svedčiacie o zmatku tvrdiť, že jedna vec za toho a toho opisu zapríčiňuje alebo vysvetľuje druhú. Ak je moje rozlišovanie správne, tak je to skôr tak, že, po prvé, *A* zapríčiňuje *B* bezvýhradne, a po druhé, že pravdivosť nejakého výroku, obsahujúceho nejaký opis *A*, vysvetľuje pravdivosť nejakého výroku, obsahujúceho nejaký opis *B* (alebo, povedané inak, že nejaký fakt zahrňajúci *A* vysvetľuje nejaký fakt zahrňajúci *B*).

Ale prečo potom sú niektoré opisy vhodné na to, aby vystupovali v takýchto výrokoch? Alebo: prečo sú vybrané fak-

¹⁹Hoci, pravdaže, môžeme opisovať fakty; napríklad, keď o nejakom fakte hovoríme, že je všeobecne známy, alebo nedostatočne oceňovaný.

ty tými správnymi faktami vo vysvetľujúcom vzťahu? A aká je súvislosť medzi vhodnosťou opisov, správnosťou faktov a samotným kauzálnym vzťahom, vzťahom, ktorý podľa nás existuje v prírodnom svete, keď je to vzťah medzi konkrétnymi udalosťami a stavmi bez ohľadu na to, ako ich opišeme? Takáto súvislosť určite musí existovať. Schopnosť jedného faktu vysvetliť druhý musí mať svoj základ v prírode, kde sa vyskytujú udalosti, kde existujú stavy a platia kauzálne vzťahy. Musíme si to myslieť, lebo nám v opačnom prípade hrozí, že budeme musieť zastávať názor, že samotný kauzálny vzťah v prírode neexistuje, alebo že neexistuje mimo našej mysle; že presvedčenie o existencii takéhoto vzťahu je iba projekciou nejakého nášho subjektívneho opisu do sveta, možno nášho sklonu považovať niektoré fakty za také, čo vysvetľujú iné.

Práve toto je, sčasti, koncepcia, ktorá sa všeobecne pripisuje Humovi, hoci subjektívny sklon, o ktorom bola reč, chápal inak, než som ho opísal ja. To však bola, samozrejme, iba časť jeho koncepcie. Pretože si myslel aj to, že takýto základ v prírode skutočne existuje, a to nezávisle od uvažovaného sklonu, a že bez tohto základu by sa tento sklon nemohol uplatniť. Ibaže vnútorná povaha tohto základu nie je podľa neho taká, že ho možno v každom konkrétnom prípade odhaliť, pozorovať alebo stanovíť. Iba pozorovanie, že sa v podobných konkrétnych prípadoch opakujú nejaké iné vzťahy, ktorú sú v konkrétnom prípade odhaliteľné, môže byť základom toho, že každému konkrétnemu prípadu prisudzujeme kauzálny vzťah ako niečo, čo existuje bez ohľadu na akýkoľvek z našich subjektívnych sklonov. Teda kauzálny vzťah, považovaný za vzťah medzi konkrétnymi „predmetmi“ (ako by ich nazval Hume), má podľa tohto názoru veľmi zvláštnu povahu. Je podriadený všeobecnosti. Človek je v pokušení povedať, že to vôbec nie je čosi, čo je prítomné v konkrétnej situácii zahŕňajúcej konkrétne objekty. Alebo ešte iným spôsobom, kauzálne zovšeobecnenia nie sú zovšeobecnením kon-

krétnych prípadov kauzality, ale skôr konkrétne prípady kauzality sú takými prípadmi iba na základe špecifikovania kauzálnych zovšeobecnení.

Toto známe a dômyselné riešenie sa stalo, a napriek neskoršiemu skomoleniu a prekrucovaniu aj zostalo, súčasťou základu toho, čo najväčší z Humových kritikov nazval „prijatý názor“. Azda stojí za to zopakovať Kantovo stručné zhrnutie prijatého názoru. Je to názor, „že iba vnímanie a porovnávanie udalostí, ktoré opakovane a jednotným spôsobom nasledujú po predchádzajúcich výskytoch... nás najprv privádza k tomu, že si vytvárame pojem príčiny“.²⁰ Nezáleží na tom, že toto zhrnutie zabúda na najtrúfalejší prvok Humovho učenia, totiž na to, že za zdroj tohto presvedčenia určil nevyhnutnú súvislosť existujúcu v prírode, pretože sa i tak nestretol s pochopením a pretože nie je súčasťou takto všeobecne akceptovaného názoru.

Tento názor neprijali všetci. Útočili naň z rôznych strán. Protiargumentácia samotného Kanta, pokiaľ je jasná, je i jasne neúspešná. Vlastne sa mi zdá, že žiadny priamy útok, sústredený na veľmi všeobecný pojem príčiny, alebo na pojem nevyhnutnosti, asi nie je úspešný. Predsa však existuje skupina dôležitých bodov, pričom sú to všetko známe veci, ktoré môžu pri správnom usporiadaní radikálne zmeniť podobu tohto prijatého názoru a akosi ho zaradiť na patričné miesto. Som si celkom istý, že sa mi na nasledujúcich stranách nepodarilo tieto body správne usporiadať. Napriek tomu ich poskladám do celku – alebo aspoň niektoré z nich.

II.

Ešte skôr, než začnem tieto body zhromažďovať, bude dobré naznačiť všeobecný smer postupu, ktorý navrhujem. Budem

²⁰ Kant, I.: *Kritika čistého rozumu*. B 240-1.

tvrdí, že prijatý názor je čiastočne správny a čiastočne nesprávny. Je pravda, že neexistuje žiadny jedinečný prírodný vzťah, ktorý platí medzi odlišnými udalosťami alebo stavmi a ktorý možno ako taký odhaliť v konkrétnom prípade a identifikovať ako vzťah kauzálny. Neexistuje ani pluralita vzťahov, ktoré platia medzi odlišnými udalosťami alebo stavmi a ktoré možno pozorovať v konkrétnych prípadoch a identifikovať ako špecifické odrody všeobecného typu vzťahu, totiž vzťahu kauzálneho. V tomto ohľade sa pojem kauzality odlišuje od ďalšieho kategoriálneho pojmu, pojmu individuovej substancie, s ktorým sa tradične a správne spája. Oba pojmy sú vysoko abstraktné. Ani jeden z nich nepatrí do slovníka spojeného s konkrétnym pozorovaním. Lenže zatiaľ čo existuje hromada výrazov pre špecifické druhy alebo odrody individuovej substancie – tak, že o konkrétnych psoch, stoloch, ľuďoch či horách môžeme povedať, že každý z nich je pozorovateľným prípadom takéhoto druhu – v prípade kauzality, *chápanej tak, že uvádza do vzťahu odlišné konkrétne udalosti alebo okolnosti*, neexistuje nič obdobné.

V tejto negatívnej časti je teda tradičný názor oprávnený. Je však vážnou chybou pripisovať tejto časti význam, ktorý sa jej tradične pripisuje, a považovať ju za východisko pri objasňovaní pojmu príčiny. Táto chyba sa týka unáhleného zovšeobecňovania. Hoci pojem príčiny, *chápaný ako vzťah medzi odlišnými konkrétnymi udalosťami alebo okolnosťami*, nenachádza v slovníku pozorovania žiadnu oporu, ktorá by bola presnou paralelou toho, čo som ukázal v prípade pojmu substancie, pojem zapríčiňovania všeobecne však predsa len v takomto slovníku oporu, alebo skôr základ, a to základ pevný, nachádza. Existuje obrovské množstvo rozmanitých druhov akcií a transakcií, ktoré možno priamo pozorovať v konkrétnom prípade a ktoré správne opíšeme ako kauzálne, pretože sú rozmanitými druhmi *spôsobovania niečoho*, vyvolávania nejakého účinku alebo nejakého nového stavu vecí. Už

spomenutá neprítomnosť paralely s prípadom substancii sa dá vysvetliť jednoducho: pretože, keď pri opise takýchto pozorovateľných akcií alebo transakcií používame dvojjargumentový predikát, prechodné sloveso [transitive verb] vhodné pre príslušný typ transakcie, argumenty predikátu neobsadzujú označenia odlišných konkrétnych udalostí alebo okolností. Aspoň jeden z nich, ba často oba sú obsadené označením konkrétnych substancii. Zvyčajne, hoci nie vždy, označuje takýto predikát nejaké špecifické vynaloženie kauzálnej sily nejakým činiteľom, či už živým alebo neživým. A často, hoci nie vždy, vynaloženie takejto sily *na* pasívny objekt.

Teda sotva môže byť niečo všednejšie než pozorovanie špecifických rozmanitých druhov spôsobovania účinkov nejakými vecami v konkrétnych prípadoch. Slovník používaný na opis pozorovania je rovnako bohatý, pokiaľ ide o mená pre typy akcií vyvolávajúcich účinkov, ako v prípade mien pre typy substancii. V skutočnosti sú oba druhy mien – pre typy substancii a typy akcií – navzájom nerozlučne spojené. Jedna vec, napríklad, pôsobí a spôsobuje nejaký účinok, nový stav vecí – možno v inej veci – charakteristickým vynaložením kauzálnej sily a pri pozorovaní takejto transakcie už získavame vysvetlenie (alebo aspoň bezprostredné vysvetlenie) nového stavu vecí. Nehovorí sa o rozkladaní transakcie na postupnosť stavov vecí – na postupnosť „odlišných existencií“ – o zisťovaní, či alebo na základe čoho tvorí táto postupnosť postupnosť kauzálnu. Niektorí *pozorovali*, že zmena bola spôsobená nejakým charakteristickým spôsobom. Človek, ktorý pozoruje výsledok, nie však to, ako k nemu došlo, môže hľadať vysvetlenie výsledku. A výsledok mu možno vysvetliť tak, že mu povieme o pozorovateľnej, ním však nepozorovanej, akcii spôsobenia výsledku. V týchto prípadoch sa teda vysvetlenie opiera priamo o vzťahy pozorovateľné v prírode.

Pravdaže, nie vždy je také jednoduché získať vysvetlenie. A vtedy sa začína alebo môže začať hľadanie príčin, pri kto-

rom sa riadime sčasti tými vzormi spôsobovania, vynakladania kauzálnej sily, ktoré predkladá príroda hrubému pozorovaniu, a sčasti pozorovaním pravidelností spájania odlišných existencií, ktoré je také drahé pre zástancu prijatého názoru. Ak sa nám pomocou teoretickej konštrukcie alebo presnejšieho pozorovania podarí objaviť alebo postulovať kópie, obrazy alebo analógie našich hrubších modelov a spojiť tak číre pravidelnosti spojenia, tak sme presvedčení, či prechodne presvedčení, že sme dosiahli úroveň vysvetlenia – že sme našli príčinu. Ba aj v tých prípadoch, keď náš slovník používaný na opis pozorovania obsahuje slovesá pre činnosť alebo pre podrobenie sa pôsobeniu nejakej akcie, takže v istom zmysle už chápeme účinky na základe pozorovania hrubších spôsobov, akými sú vytvorené, môžeme mať dôvody pre hľadanie hlbšieho alebo všeobecnejšieho chápania, teda pre skúmanie mikromechanizmov vyvolávania účinkov, detailnejších procesov, ktoré sú v pozadí tých hrubších. Nepochybne platí, že pri vývoji zložitej fyzikálnej teórie sa naše hrubšie modely používajú čoraz menej, sú čoraz menej užitočné a nakoniec sa azda úplne vytratia. Pri dosiahnutí tohto bodu stráca svoju úlohu v teórii aj pojem príčiny. Ako tvrdil Russell, stratí ju a mal by ju stratiť. Tento stav však málokto dosiahne, a ak aj, tak len na krátky čas.

III.

Naplňme teraz tento hrubý náčrt obsahom. Humovi sa podarilo nájsť subjektívny zdroj toho, čo považoval za významnú charakteristickú stránku našej koncepcie kauzality ako prírodného vzťahu. Zvyčajne o nej hovoril ako o pojme nevyhnutnej súvislosti. Prípúšťal však, že ju možno nazvať aj inak, pričom ostatné mená sú podľa neho v skutočnosti, alebo, ako hovoril on, „takmer“ synonymné. Do svojho zoznamu takmer synonymných mien zaradil termíny „pôsobnosť“ [efficacy],

„vplyv“, „moc“, „sila“, „energia“, „nevyhnutnosť“, „spojenie“ a „produktívna vlastnosť“,²¹ ku ktorým by mohol pridať „prinútenie“ bez toho, že by príliš prekročil hranice svojho pojmu „takmer synonymných“ termínov. Samozrejme, pri hľadaní subjektívneho zdroja tejto idey sa riadil, alebo aspoň tvrdil, že sa riadi, svojim hlavným princípom: hľadať dojem, z ktorého je táto idea odvodená. Je však pomerne zvláštne, že Hume sa vo svojej knihe vyhol najsamozrejmejšiemu smeru, ktorým ho mohol viesť jeho princíp. Ak sa zameriame na trojicu „moc“, „sila“ a „prinútenie“ a položíme si otázku, z akého dojmu je odvodená idea, ktorú možno vo všetkých troch rozoznať, najsamozrejmejšia odpoveď sa vzťahuje na skúsenosť, ktorú máme, keď pôsobíme silou na telesá, alebo keď telesá pôsobia silou na nás – vrátane tiel iných ľudí, ak ich chápeme ako fyzikálne telesá.²² Tlačíme alebo ťaháme telesá alebo telá, sme tlačení alebo ťahaní a cítime tlak a ťah, silu, prinútenie alebo moc, ktorou pôsobíme na telesá alebo ktorou pôsobia na nás. Toto je tá najbezprostrednejšia skúsenosť, akú si len môžeme želať: dojem sily, ktorou pôsobíme a ktorej pôsobeniu sme vystavení. (Samo slovo „dojem“ má v tomto prípade svoj vlastný ironický podtón.)²³ Zdá sa, že Hume v odmietavej poznámke v knihe *Úvahy o ľudskom rozume*²⁴ reaguje na tento problém snahou atomizovať celkovú skúsenosť: izoluje čistý telesný pocit ako jednoduchý prvok, ktorý sprevádzajú, alebo po ktorom nasledujú či ktorému predchádzajú.

²¹Hume, D.: *A Treatise of Human Nature*, I. III. 14.

²²Tento problém elegantne vysvetlil Austin Farrer. Pozri jeho knihu *The Freedom of the Will*, London, 1960, s. 184.

²³Humov výraz „impression“ sa do slovenčiny (napr. v Antológii z diel filozofov, Novoveká empirická a osvietená filozofia, Bratislava 1967) prekladá ako „dojem“, ale znamená aj „vtlačenie“, „vtisnutie“. Pozn. prekl.

²⁴Hume, D.: *An Enquiry concerning Human Understanding*, VII. II, posledná poznámka pod čiarou.

dzajú iné jednoduché zmyslové dojmy. Atomizovať však znamená skresľovať; Hume systematicky skresľuje celú fenomenológiu vnímania.

Tu je teda zdroj jedného z pojmov, ktoré Hume spája dohromady ako „takmer synonymné“. Pravdaže, v skutočnosti neobmedzujeme použitie pojmu sily na tieto mechanické transakcie, na tlačenie a ťahanie, ktorých sa aktívne alebo pasívne zúčastňujeme my alebo iní ľudia. Rozširujeme jeho použitie na všetky takéto transakcie. Obsahuje toto rozšírené použitie prvok antropomorfickej projekcie, ako to tvrdí Hume v uvedenej poznámke pod čiarou? Možno áno. Keď sledujeme obrovský balvan rútiaci sa dolu svahom, ktorý vrazí priamo do drevenej chatrče stojacej mu v ceste, vidíme pred sebou exemplárny prípad sily. A možno sa pri tom stotožňujeme, hoci sotva koherentným spôsobom, s chatrčou (ak patríme k jednému typu ľudí), alebo s balvanom (ak patríme k inému typu): predstavujeme si sami seba na mieste jedného či druhého. Vôbec však nie je dôležité, či takýto prvok projekcie je v pozadí rozšírenej aplikácie tohto pojmu, alebo či v ňom pretrváva. Pretože podstatné je, že tieto mechanické transakcie, toto ťahanie a tlačenie, zrazenie či prerazenie, tieto prejavy sily nám poskytujú príklad akcií, prírodných vzťahov, ktoré, či už do nich vstupujú živé alebo neživé objekty, môžeme priamo pozorovať (alebo prežívať) a ktoré nám, keď ich pozorujeme (alebo prežívame) alebo o nich primeraným spôsobom hovoríme, poskytujú celkom postačujúce vysvetlenia svojich výsledkov, stavov vecí, do ktorých vyúsťia. Vidíme balvan *rúcať* chatrč. Výsledkom je stav chatrče, zrútená chatrč. Vidíme človeka *zdvihnúť* kufor a *vyložiť* ho na policu. To je vysvetlenie toho, že je kufor na polici, čiže toho, ako sa tam dostal.

Tvrdím teda, že by sme mali mechanické transakcie považovať pri našom skúmaní pojmu kauzality ako takej za základné. Sú základné pre naše vlastné pôsobenie vo svete, pre

vyvolanie zmien, ktoré zamýšľame: poriadne sa zapierame, prikladáme ruky k dielu, pritlačíme pero alebo stlačíme tlačidlo, poťahujeme páku alebo spúšť. Keď do nich sami vstupujeme, sú pre nás zdrojom pojmov sily a energie, donucovania a nátlaku. Keď v nich nevystupujeme, obsahujú pozorovateľné prírodné javy, akcie alebo vzťahy, ktoré môžeme v konkrétnom prípade priamo odhaliť a ktorých pozorovanie nám poskytuje vysvetlenie stavov, do akých vyúsťia. A konečne, do tejto kategórie spadá veľká časť mnohotvárneho jazyka používaného na opis hrubých kauzálnych akcií a vzťahov: napríklad „tlačiť“, „ťahat“, „dvíhať“, „klásť“, „dávať preč“, „otvárať“, „zatvárať“, „ohýbať“, „natahovať“, „preliačiť“, „stlačiť“ atď.²⁵ Netreba sa teda čudovať, že takéto transakcie poskytujú základný vzor, keď je na programe hľadanie príčin na teoretickej úrovni, že hľadáme kauzálne „mechanizmy“, že jazyk týchto mechanizmov preniká celým jazykom používaným na opis príčiny ako takej, napríklad vo zvratoch „kauzálne spojenie“, „kauzálna väzba“ a „kauzálny reťazec“, hoci je celkom jasné, že ide o metaforu.

Potvrdením toho je aj úvaha o pojmoch príťažlivosti a odpudivosti, základných pojmoch fyzikálnej teórie. Po prvé, zmysel mechanickej interakcie ako paradigmy vysvetľovania do značnej miery objasňuje počiatočnú nechuť prijať myšlienku pôsobenia na diaľku a s tým spojený sklon postulovať nejaké médium, prostredníctvom ktorého sa silové pôsobenie prenáša. Po druhé, aj keď sa táto nechuť prekoná, model ťahania a tlačenia je stále nepriamo prítomný. Táto nepriama prítomnosť je vlastne dvojnásobná. Hoci je totiž prítomnosť pojmov tlačenia a ťahania v slovách „príťažlivosť“ a „odpudivosť“ etymologicky zrejmalá, použitie týchto slov v prípade

²⁵ Anscombe, G. E. M.: „Causality and Determination“, znova publikované v zborníku *Causation and Conditionals*, Oxford 1975, s. 63-81, ktorého editorom bol Ernest Sosa.

fyzikálneho pôsobenia na diaľku je určite sprostredkované tým, že sa už analogickým spôsobom používajú v prípade bytosti schopných pociťovať túžbu a odpor – o nich hovoríme, že ich objekty týchto emócií „prítahujú“ alebo „odpuzdujú“. Koniec koncov, francúzsky výraz pre magnet je *aimant*.

S modelom, ktorý poskytuje mechanická interakcia tuhých telies, úzko súvisí model, ktorý ponúka pohyb tekutín. Tento model takisto preniká obrazným jazykom, ktorý používame pri hovorení o príčine ako takej. Napríklad, keď hovoríme o *zdroji*, z ktorého *vyplyvajú* dôsledky. Alebo v menej všeobecnom prípade môže byť predbežným modelom v teórii elektrického *prúdu*: *prúd preteká vodičom pri napätí*, *naráža na odpor* atď.

Vo všeobecnosti je teda hľadanie kauzálnych teórií hľadáním spôsobov akcií a reakcií, ktoré nie sú pozorovateľné na bežnej úrovni (alebo nie sú pozorovateľné vôbec, ale sú postulované či hypoteticky predpokladané) a ktorým môžeme rozumieť preto, lebo si ich utvárame podľa vzoru, prípadne o nich uvažujeme analogicky podľa tých rozmanitých spôsobov akcií a reakcií, aké predkladá skúsenosť hrubému pozorovaniu, alebo aké si uvedomujeme, keď sa ich aktívne alebo pasívne sami zúčastňujeme. Takéto tvrdenie si vyžaduje bližšie vymedzenie. Nechcem príliš ostro oddeľovať pozorovanie od teórie. Dokonalejšie pozorovanie zaznamená sily a prirodzené tendencie, ktoré hrubšiemu pozorovaniu unikajú. Dokonalejšie pozorovanie postupne prechádza do teórie. Okrem toho, jedna teória môže byť základom analógie pre druhú. Teória gravitácie aplikovaná na slnečnú sústavu poskytuje napríklad model pre teóriu subatomárnej štruktúry. A nakoniec, ako som už spomenul, z najrozvinutejších fyzikálnych teórií sa modely úplne vytrácajú. Obrazy sa nahrádzajú rovnicami, zapríčiňovanie pohltí matematika.

IV.

Pri takomto priamom prechode od problematiky pozorovateľného vytvárania konkrétnych účinkov k problematike hľadania všeobecných kauzálnych teórií, aký som spravil ja, môže mať človek dojem, a celkom oprávnené, že som prešiel príliš rýchlo a cez príliš veľa vecí. Pretože je, dá sa povedať, životne dôležité rozlišovať medzi teoretickým skúmaním príčin nejakého všeobecného javu a požiadavkou vysvetliť výskyt nejakej konkrétnej udalosti, prípadne dosiahnuť nejaký konkrétny stav vecí. Odkaz na pozorovateľné vytváranie účinkov nestačí na adekvátne spracovanie druhej problematiky ani v tých prípadoch, keď je takéto pozorovanie kauzálny akcie dostupné.

Toto je dôležitý problém. Hoci totiž nejaké pozorovateľné vytvorenie účinku pôsobením konkrétnej kauzálny sily, alebo v dôsledku vystavenia jej pôsobeniu môže byť jeho bezprostredným vysvetlením, často je ešte stále otázne, prečo došlo práve k tomuto konkrétnemu prejavu sily, prečo sa v príslušnom čase a na príslušnom mieste realizoval práve ten typ účinku, ktorého prípad nastal. Nevyhnutnou a postačujúcou podmienkou toho, aby sme sa s týmto problémom vyrovnali, je vrátiť sa k problematike pojmov typov substancií a ich spojeniu s pojmi typov akcií a reakcií (alebo kladení prekážok či odporu proti akciám). Existencia tohto spojenia – ďalekosiahla použiteľnosť našich pojmov substancií – je filozofickou samozrejmosťou. Avšak vďaka pretrvávajúcej sile a vplyvu humorskej teórie príčin sa význam tejto samozrejmosti a jej dopadu na túto problematiku pravidelne prehliada alebo podceňuje.

Naše pojmy typov individuálnych vecí alebo substancií sú teda pojmi typov, ktorých charakteristickou vlastnosťou je dispozícia konať alebo reagovať istými spôsobmi v *istom rozsahu okolností*. S dôrazom na poslednom zvrate by sme

mohli s istým zveličením, ktoré možno prepáčiť, tvrdiť, že každá akcia je reakcia. Pravdaže, nejakú akciu alebo reakciu objektu môžeme pozorovať alebo sa o nej dozvedieť bez toho, že by sme vedeli, aký bol charakteristický rozsah okolnosti, ktorá bola podnetom akcie alebo reakcie v konkrétnom prípade. Prípadne bez toho, že by sme poznali podrobnosti týkajúce sa týchto okolností, alebo bez toho, že by sme dostatočne poznali sprievodné okolnosti a mohli tak uspokojivo zatriediť pozorované správanie do jedného z tých typov správania, na ktorý sú substancie príslušného druhu náchylné. Vo všetkých týchto prípadoch je požiadavka na vysvetlenie v poriadku. Je to požiadavka na vyplnenie medzier v našom poznaní. Človek je však v pokušení povedať, že tieto medzery sú ako prázdne miesta na vopred pripravenom formulári. Vopred vieme, čo môžeme do prázdnych miest doplniť, pretože poznáme, s akým typom vecí máme dočinenia. Neplatí, že si najprv osvojujeme pojmy typov vecí a až potom a iba na základe opakovaného pozorovania podobných spojení udalostí alebo okolností si začíname vytvárať presvedčenia o tom, aké druhy reakcií a pri akom rozsahu predchádzajúcich podmienok môžeme od takýchto vecí očakávať. Takéto presvedčenia sú skôr s našimi pojmami vecí neoddeliteľne spojené.

Nebolo by dobré príliš v tomto zmysle preháňať. Ani ja som to v uvedenej formulácii neprehnal – aspoň nie veľmi. Bolo by nezmyslom popierať, že o prirodzených sklonoch vecí rôznych typov a o prirodzených sklonoch jednotlivých exemplárov týchto typov sa učíme, ako sa vraví, na základe skúsenosti. A najmä tých druhých, keď ide o typ, do ktorého patria ľudské bytosti. To som nepopieral. Učenie však prebieha vo vopred existujúcom, už pripravenom rámci podmiennečného očakávania. V našom živote ako živote bytostí, uvedomujúcich si seba a svet objektov a udalostí, neexistuje okamih, v ktorom by sme boli rovnako pripravení aj nepripravení na to, že z čohokoľvek môže zísť čokoľvek. Neexistuje teda ani

proces, pomocou ktorého by sme sa z tohto stavu vynorili, proces, ktorý opísal Hume: pozorovanie stálych spojení, vytvárajúcich duševné návyky, ktoré potom prenášame na objekty v podobe klamných pojmov účinnosti, pôsobenia, energie, sily, nevyhnutnej súvislosti a podobne.

Istotne je však pravda aspoň to, že za pozorovanie pravidelností, ktoré vedú k tejto rozšírenej koncepcii síl či prirodzených sklonov vecí, alebo ju potvrdzujú, vďačíme skúsenosti, nie? Určite na tom niečo je. To však vôbec nedokazuje, že pojem kauzálneho pôsobenia alebo spätého pôsobenia, stelesneného v nespočetných špecifických podobách, aké nadobúda v našom každodennom alebo teoretickom slovníku, je odvodený zo skúsenosti jednoduchých, pravidelne po sebe nasledujúcich dejov, alebo že ho môžeme, pokiaľ ide o celý jeho objektívny obsah, redukovať na takéto pravidelnosti – teda ideu, ktorú ako prvý načrtol Hume a ktorú neskôr rozpracovali Mill a ďalší autori. Považovať takéto odvodenie za nevyhnutné alebo možné znamená vysvetľovať si veci úplne nesprávne. Aby sme to pochopili, stačí mať na pamäti dve veci, na ktoré som už výslovne upozornil.

Teda ešte raz. Po prvé, ďalekosiahla použiteľnosť našich bežných, predteoretických pojmov vecí a ich vlastností. S touto použiteľnosťou je daná aj *všeobecnosť*, ktorá tvorí jadro reduktívnej koncepcie. Nie je daná vo forme, ktorá by uspokojovala redukcionistov. Mohla by tak robiť iba vtedy, keby sa príslušné pojmy vecí a vlastností dali rozložiť na komplex celkom nedispozičných pojmov (pojmov zmyslových kvalít) a zovšeobecnení, ktoré s nimi súvisia, prípadne keby boli z nich skonštruované. Lenže príslušné pojmy vecí a kvalít sa nedajú takto rozkladať a konštruovať. Tvoria základný pojmový inventár. Myslieť si čosi iné znamená myliť sa a opisovať nás ako teoretikov ešte skôr, než máme na teoretizovanie prostriedky. Teda vnútornou vlastnosťou príslušných pojmov vecí a vlastností, pojmov patriacich do nášho základného,

predteoretického inventára, je, že tieto veci, alebo nositele týchto vlastností, pravidelne pôsobia, resp. spätne pôsobia tým-ktorým spôsobom. *Toto* je konceptuálny rámec, v ktorom použiteľnosť nesie so sebou aj všeobecnosť. Práve na tomto základe nám pozorovanie pravidelností môže pomôcť rozšíriť naše primitívne koncepcie síl a prirodzených sklonov vecí – tie primitívne koncepcie, bez ktorých by sme nemali žiadnu koncepciu samotných vecí. A práve preto môžeme o prijatom alebo tradičnom vysvetlení príčinného pôsobenia a protipôsobenia veľmi výstižne tvrdiť, že pristupuje k problému z opačného konca.

Presnejšie, toto je jeden dôvod. Druhý, o ktorom som už tiež hovoril, znie, že pravidelnosti pri následných dejoch samy osebe nestačia na to, aby nás presvedčili, že sme našli príčiny. Symptómy prejavujúce sa v štádiách nejakej choroby nasledujúcich po sebe môžu vykazovať ľubovoľný stupeň pravidelnosti. Vtáky letiace do vnútrozemia sú predzvesťou búrky. Mnoho ďalších javov je zasa celkom spofahlivou predzvesťou príchodu iných javov. Avšak považovať skorší jav za príčinu neskoršieho sme ochotní iba vtedy, keď viac-menej jasne chápeme predchádzajúci a nasledujúci jav tak, že sú spojené spôsobom viac-menej porovnateľným alebo analogickým so vzormi kauzálneho pôsobenia a protipôsobenia, ktoré už máme. Tých, čo majú sklony k presnejšiemu skúmaniu – *rodených* prírodovedcov – takáto nejasná a vágna koncepcia kauzálnej súvislosti neuspokojí. Chcú poznať podrobnosti tejto súvislosti, jej vnútorný mechanizmus. Chcú vedieť, *ako* to funguje. Iba vtedy sú presvedčení, že vec úplne pochopili. Pravdaže, záujem o takéto pochopenie nie je len čisto teoretický, pretože práve prostredníctvom týchto skúmaní sa zvyšuje naša kontrola nad prírodou, naša vlastná schopnosť dosahovať to, čo si želáme, a zabraňovať tomu, čoho sa obávame.

Teda celkový zmysel toho, čo som zdôrazňoval v predošlých odsekoch, je, že hoci sa naozaj o fungovaní kauzality

vo svete dozvedáme veľa prostredníctvom pozorovania pravidelností opakujúcich sa v dejoch nasledujúcich po sebe, je to tak iba vďaka tomu, že už máme všeobecný pojem kauzálneho pôsobenia a kauzálnej reakcie, pojem účinkov vyvolaných rozmanitými špecifickými spôsobmi. Tento pojem je implicitne obsiahnutý v širokom rozsahu pojmov vecí, vlastností, konania, pôsobenia a protipôsobenia, ktoré patria do nášho základného pojmového inventára, používaného pre pozorovateľné veci. Práve z tohto dôvodu má Kant na rozdiel od Huma pravdu. Aj keď jeho konkrétna argumentácia je chybná. Sčasti preto, lebo sa dopustil takmer univerzálnej chyby a o tejto problematike hovoril na extrémne vysokej úrovni všeobecnosti. To hlavné však pochopil s istotou. Azda by bolo celkom vhodné vyjadriť to viac-menej jeho vlastnými slovami: pojem kauzálneho pôsobenia nie je odvodený zo skúsenosti týkajúcej sa sveta objektov, ale je jej predpokladom. Alebo ešte lepšie: tento pojem máme už vo chvíli, keď sa začína čokoľvek, čo možno nazvať „skúsenosť“.

V.

Už som spomenul, že pojem mechanického pôsobenia, ktoré môžeme priamo pozorovať alebo prežívať, a všeobecnejší a nepriamo odvodený pojem fyzikálnej sily (príťažlivosti a odpudivosti) hrajú pri rozvíjaní kauzálnych teórií rozhodujúcu úlohu. Poskytujú nám modely pre vysvetľovanie. Ale v ranom období ľudskej teoretickej činnosti nachádzame iný model. (Tento doplnkový model je sám spojený so spôsobom odvodzovania, ktorý som naznačil pre zovšeobecnené pojmy fyzikálnej príťažlivosti a odpudivosti.) Mám na mysli model ľudského konania a motivácie. Keď chceme vedieť, prečo konáme tak, ako konáme, neopierame sa o pozorované stále spojenie medzi pohnútkou a aktivitou. Takáto predstava je celkom absurdná. Vo všeobecnosti vieme bezprostredne,

čo máme za lubom, čo robíme, alebo o čo sa snažíme. Takéto poznanie je druhom bezprostredného kauzálneho poznania: poznania našich želaní a cieľov ako pohnútok, ktoré nás nútia pokúsiť sa ich splniť alebo dosiahnuť. Máme dojem, že konaniu nejakého človeka rozumieme do tej miery, do akej mu dokážeme pripísať nejaký účinok vo svete, pričom popudom jeho (alebo jej) konania sú také motívy, aké hybu aj nami. Nakoľko chápeme, že určité následky, želané alebo neželané, sú v moci určitých konajúcich osôb, chápeme aj to, že je v *našej* moci vyvolať ich alebo im zabrániť práve do tej miery, do akej týmto osobám môžeme poskytnúť primeranú motiváciu. Naši prapôvodní i nie až takí dávni predchodcovia teoretici, vedomí si svojich vlastných možností pôsobenia a pohnútok, ktoré sú v pozadí ich uplatnenia, a vedomí si zároveň obrovského množstva účinkov v prírode, ktorých sa obávali alebo v ktoré dúfali, pričom nebolo vôbec v ich moci priamo ich odvrátiť alebo spôsobiť, považovali zrejme za úplne samozrejmé a prirodzené pripisovať tieto účinky pôsobeniu síl nadľudských bytostí, ktorých motívy, pri všetkej zdaniej nevypočítateľnosti ich skutkov, neboli celkom cudzie či celkom nevyspytateľné. Snažili sa teda nakloniť si tieto bytosti poctami a darmi, obeťami a uctievaním – všemožne sa snažiac získať si bohov na svoju stranu.

Toto bola podoba prvotnej vedy: kuhnovská paradigma, ktorá vyšla z módy a asi sa už nevráti.²⁶ Sama osebe síce nebola nerozumná, ale v porovnaní s niektorými neskoršími teóriami boli jej praktické úspechy žalostné. Jej význam v terajšej súvislosti je však dostatočne jasný. Pretože ani o našom poznaní kauzálneho pôsobenia motívov vo všeobecnosti, ani o teoretickom rozšírení tohto modelu kauzálneho

²⁶ Jej vzdialenú ozvenu môžeme azda zachytiť v tvrdení ekologicky orientovaných jedincov, že sme sa ako ľudský druh v tomto storočí prevínili voči prírode, chýba nám úcta k nej, za čo budeme musieť pykať.

pôsobenia na oblasť nadľudských síl nemôžeme tvrdiť, že sa opiera o humovské základy, čiže o pozorovanie „udalostí, ktoré opakovane a jednotným spôsobom nasledujú za predchádzajúcimi javmi“. Samozrejme, nechcem tým popierať, že sa o ľudských pohnútkach nemôžeme dozvedieť zo skúsenosti, prípadne, že si nemôžeme predstavovať, že sa takýmto spôsobom dozvedáme o božských pohnútkach. Ibaže o takomto spôsobe získavania poznatkov, tak ako o získavaní rozšírenej koncepcie síl a prirodzených sklonov neživých vecí, treba povedať, že jeho predpokladom je uvedomenie si kauzálnych prirodzených sklonov, všeobecných i špecifických zároveň. A okrem toho treba dodať, že skúsenosť v tejto oblasti zvyčajne postupuje inak, vyžívajúc seba porozumenie alebo empatiu, čo rozhodne nemožno vysvetliť nijakým humovským spôsobom.

VI.

Teória o pôsobení božských síl, ktoré nikdy neboli v tejto oblasti osamotené, nakoniec, samozrejme, uvoľnili miesto teóriám, ktoré sa, s výnimkou oblasti ľudského konania alebo správania zvierat, nikdy nezmieňovali o motívoch. Nástupnícke teórie vďačili za svoje nástupníctvo svojim obrovským úspechom. V dôsledku dokonalejšieho poznania kauzálnych tendencií a kauzálnych síl im nielen lepšie rozumieme, ale môžeme aj s väčšou istotou predpovedať udalosti a väčšmi ich ovládať. Už sme videli, že pojmy všeobecnosti a normality pôsobenia a protipôsobenia sú neoddeliteľné od pojmov kauzálnych tendencií a síl a tie sú zase neoddeliteľné od pojmov typov substancií alebo prírodných druhov a vlastností, vzhľadom na ktoré sa môžu od seba navzájom odlišovať indivíduá toho istého druhu. A ľahko sa možno dovŕtiť, ako bude tlak zo strany praxe i zo strany teórie usmerňovať skúmanie: v smere postupu od jednoduchých pravidelností ku konštant-

ným vzťahom, od prirodzených tendencií k presným zákonom. Pretože potreba niečo vysvetliť nie je len plodom neznalosti toho, aké typické okolnosti vyvolávajú typické reakcie, alebo aké typické uplatnenie kauzálnej sily vyvoláva typický účinok. Vzniká aj vtedy, a s ešte väčšou naliehavosťou, keď nenastáva očakávaná reakcia alebo očakávaný účinok, napriek nášmu pozorovaniu, že sa vyskytli alebo nastali typické okolnosti alebo že sa vynaložila príslušná sila. Alebo vtedy, keď sme zistili, že veci s podobnými všeobecnými prirodzenými sklonmi reagujú na podobné okolnosti rozdielne.

Tieto tlaky sa teda objavujú na úrovni bežného pozorovania. Môžeme, ako som už povedal, postupovať ďalej a zdokonaľovať svoje koncepcie síl a prirodzených tendencií vecí a ostať pritom na tejto úrovni. Nemôžeme však na tejto úrovni pokračovať donekonečna, ak sa chceme vyrovnáť s teoretickou požiadavkou presného zákona. Pravda, môžeme s istotou vyhlásiť, že keď človeku prestane fungovať mozog, tak umrie. Alebo, že poriadny úder pätkilovým kladivom rozbije sklenú okennú tabuľu. Takéto pravdivé tvrdenia však nie sú dostatočne všeobecné na to, aby uspokojili požiadavky zo strany teórie. Aby sme získali výroky, ktoré sú dostatočne všeobecné a zároveň majú povahu presného zákona, musíme abstrahovať od úrovne bežného pozorovania, abstrahovať od všetkých zložitých okolností charakteristických pre konkrétne situácie a obmedziť sa na požiadavky konkrétnej fyzikálnej teórie. Tento postup je rozumný a vlastne nevyhnutný. V skutočnosti však poukazuje na obrovskú priepasť medzi našimi bežnými kauzálnymi vysvetleniami konkrétnych udalostí a okolností a pojmom explicitného odvolania sa na presný zákon.

Táto vec podľa všetkého vôbec nebola jasná napríklad Millovi, ktorý poplietol aj svojich nasledovníkov. Všimnime si jeho opis príčiny, ako, „filozoficky povedané, celkový súhrn podmienok, kladných i záporných; celok náhodných uda-

lostí každého druhu, ktoré, keď nastanú, vedú vždy k rovnakému následku“.²⁷ Dajme tomu, že človek vykročí a vtom spadne dolu schodmi. Schody sú šmykľavé a jeho myseľ blúdi inde. Toto je dostatočné vysvetlenie jeho pádu. Pravdaže, nie každý duchom neprítomný človek spadne na šmykľavých schodoch, po ktorých kráča. Je nespomí, že formulujeme alebo predpokladáme bezvýnimočne platné zákony, vytvorené z hľadiska tejto úrovne, aby zahrnuli všetky takéto prípady: že sa odvolávame na „náhodné udalosti“ rôznych druhov s cieľom dosiahnuť takýto výsledok. Naozaj predpokladáme existenciu bezvýnimočne platných a skutočne všeobecných mechanických zákonov, ktoré sa týkajú tohto prípadu. Tieto zákony sú však formulované na úplne odlišnej úrovni, na pomerne abstraktnej úrovni fyzikálnej teórie. Nemáme nijakú nádej a ani nijaký záujem do najmenších podrobností poznať a preskúmať, ako sa tieto zákony aplikujú v takom konkrétnom prípade, aký sme uviedli. Takže pokiaľ ide o bežné kauzálne vysvetlenie, Mill triafa až nepochopiteľne vedľa.

Keď som už toho povedal toľko, asi by som mal aj odpovedať na dve otázky týkajúce sa teoretických zákonov: ako sa takéto zákony stanovujú? Ako sa aplikujú v praxi, čiže: akým spôsobom *zvyčajne* dosahujú želané výsledky? Pretože takéto zákony sa určite stanovujú, alebo sa začínajú ako také prijímať. A určite sa využívajú – v dnešnej dobe ešte väčšmi než kedykoľvek predtým. Tieto otázky patria do oblasti filozofie vedy a aplikovanej vedy a akákoľvek primeraná odpoveď na ne prekračuje moju kompetenciu i okruh problémov skúmaných v tejto knihe. Pre naše účely azda postačí, keď upozorním na to, že stanovenie takýchto zákonov si vyžaduje, po prvé, vytvorenie hypotézy a, po druhé, aby táto hypotéza bola overovaná a prípadne aby získala kvantitatívnu podobu *v dôkladne a dômyselne zvolených pozorovacích situáciách,*

²⁷Mill, J. S.: *System of Logic*, III. v. 3.

teda takých, čo nám umožňujú presne poznať tie vlastnosti, ktorých sa týka údajný zákon. (Ako sa utvárajú takéto hypotézy, to som už naznačil, keď som poukázal na úlohu modelov alebo analógií odvodených z bežného pozorovania kauzálneho pôsobenia a na postupný pokles ich vplyvu počas rozvíjania teoretického poznania.) Čo sa týka praktickej aplikácie takýchto zákonov, je to opäť vec dôkladnosti a vynačádzavosti: musíme sa postarať o to, aby nami vytvárané podmienky čo najviac zodpovedali istým presne vymedzeným podmienkam, *pokiaľ ide o tie vlastnosti, ktorých sa zákony týkajú*. Potom je nevyhnutne pravdivé, že ak sa nám to podarilo, ak zákon skutočne platí a ak sme sa nepomýlili vo výpočtoch, tak podmienky nami vytvorené samy povedú k výsledku, ktorý sme chceli, *pokiaľ ide o príslušné vlastnosti*.

Toľko teda o úlohe bezvýnimočne platného zákona. Uvedomujem si, že je toho príliš málo. Keď uvažujeme o ríši prírody na mnohých odlišných úrovniach, alebo z mnohých teoretických a praktických hľadísk, môžeme predpokladať, že existuje jedna úroveň, na ktorej všeobecný, bezvýnimočne platný a odhaliteľný zákon platí pre celú túto ríšu. Od kompetentných ľudí vieme, že existuje aj iná úroveň – hlbšia alebo presnejšia úroveň fyzikálnej teórie – na ktorej takýto zákon neplatí, na ktorej môžeme očakávať nanajvýš zákony s pravdepodobnostným charakterom. V predchádzajúcich odsekoch som sa snažil poukázať na to, že na úrovni bežného kauzálneho vysvetlenia konkrétnych udalostí a okolností, na ktorej používame skôr bežné slová ako odborné výrazy fyzikálnych teórií, nemáme najmenší dôvod domnievať sa, že naše vysvetlenia predpokladajú existenciu všeobecných, bezvýnimočne platných a odhaliteľných zákonov, ktoré možno sformulovať pomocou tohto bežného slovníka, alebo sa opierajú o presvedčenie o ich existencii. A navyše, nemáme preto najmenší dôvod považovať svoje vysvetlenia za nedostatočné. Myslím, že som už povedal dosť o spôsobe, akým je pojem

kauzálneho pôsobenia a protipôsobenia, kauzálnej pôsobnosti a tendencie začlenený do našich bežných pojmov, aby som vysvetlil – ak je vysvetlenie vôbec potrebné – ako a prečo je to tak.

VII.

Skôr ako skončím, chcel by som spomenúť jeden zvláštny filozofický dôsledok, ku ktorému vedie pridržanie sa prijateľného názoru na kauzalitu – alebo základného prvku tohto názoru – alebo, čo je vlastne to isté, prehliadanie spôsobov, akými je pojem príčiny začlenený do našich bežných pojmov vecí. Týmto základným prvkom prijateľného názoru je doktrína, že pojem príčiny, pokiaľ ide o jeho objektívny obsah, môžeme redukovať na pojem stálosti spojenia typov udalostí alebo okolností. Na objasnenie tohto druhého pojmu je výhodné použiť terminológiu nevyhnutných a postačujúcich podmienok. Dostávame tak tieto formulácie: ak nastali okolnosti určitého typu *X*, tak výskyt udalosti určitého typu *a* je nevyhnutný a postačujúci pre následný výskyt udalosti určitého typu *b*. To je zrejme ekvivalentné tomuto: ak nastali okolnosti určitého typu *X*, tak výskyt udalosti určitého typu *b* je postačujúci a nevyhnutný pre predchádzajúci výskyt udalosti určitého typu *a*. Dajme tomu, že okolnosti typu *X* naozaj nastali a konkrétne udalosti typu *a* a *b* sa naozaj vyskytujú v tomto poradí. Pokiaľ ide o nevyhnutnosť a postačiteľnosť, nemáme ani trochu väčší dôvod nazývať udalosť typu *a* príčinou udalosti typu *b* než naopak. Vôbec vlastne nemáme dôvod rozlišovať skôr medzi príčinou a účinkom ako uznávať nejaký symetrický vzťah – povedzme, vzájomnú kauzálnu závislosť. Napriek tomu sa zrejme tvrdohlavo držíme predsudku v prospech názoru, že takéto rozlišovanie existuje a že následky nikdy nemôžu predchádzať svoje príčiny, hoci príčiny môžu predchádzať svoje následky, alebo môžu prebiehať

súčasne s nimi. A ďalej, že toto nemáme chápať ako dôsledok obvyčajnej verbálnej dohody. Teda prijatá doktrína stavia pred nás problém zdôvodnenia alebo aspoň objasnenia toho, prečo sa tak tvrdohlavo pridržame toho názoru.

Akonáhle sa však k prijatej doktríne obrátíme chrbtom a vezmeme do úvahy spôsoby, akými je pojem kauzality začlenený do našich bežných pojmov, a zároveň spojenie tohto pojmu s pojmom vysvetlenia, ukáže sa, že domnelý problém je len pseudoprávny. Pouvažujme o dvoch základných a navzájom súvisiacich modeloch: (1) o modeli uplatnenia mechanickej sily nejakým fyzikálnym činiteľom a (2) o modeli pohnútok konajúceho človeka. Všimnime si, že prvý model je prítomný už v samotnom pomenovaní druhého. Pripomeňme si, ako sa stav vecí, nasledujúci po uplatnení mechanickej sily – ťahaní alebo tlačení – vysvetľuje odvolaním sa na toto uplatnenie sily a ako sa ľudské konanie vysvetľuje odvolaním sa na pohnútky v jeho pozadí. Pripomeňme si ďalej, ako sa prejav prirodzenej tendencie vysvetľuje typickými okolnosťami, ktoré ho vyvolávajú a na ktoré je tento prejav reakciou. V tomto prípade sú prirodzené asymetrie viac než dostatočné na to, aby ukázali, že pojem predchádzania jednej udalosti druhej, ktorý by sa podľa prijatého názoru zdal ako triviálny alebo čudný dodatok k nášmu pojmu kauzálnej závislosti, leží v skutočnosti v samom jeho základe. Možno pokladať za veľmi zvláštne, že filozofi sa dokázali vmanévrovať do situácie, keď sa taká základná vlastnosť takeého základného pojmu zdá problematická. Ale keď tak o tom premýšľam, mali by sme tento fakt uznať za jednu z vecí, na ktoré je tento predmet pyšný.²⁸

²⁸ Samozrejme, vždy môžeme vďaka dôvtipu opísať fiktívne situácie tak, že si potom myslíme, že obrátená kauzalita je možná. Takéto opisy však vo všeobecnosti vďaka svojej presvedčivosti zvrátenému zneužívaniu pojmov, napríklad pojmu pozorovania alebo napodobovania, ktoré patria do

A teraz prejdime k záveru. Keď, ako by povedal Hume, vezmeme do rúk hociktorú knihu, napríklad staromódny román alebo nejaký cestopis, ktorý obsahuje rozsiahle opisné a rozprávačské pasáže, možno sa v nich často nevyskytne slovo „príčina“. Nájdeme však stránky plné prechodných i neprechodných slovies, týkajúcich sa nespočetných spôsobov kauzálneho pôsobenia a protipôsobenia. Opis pomocou takýchto slov je dostatočným vysvetlením opisovaných okolností – toho, prečo sa stalo to a to, či toho, ako prebiehalo niečo iné. Niekedy sa v takýchto textoch objaví kauzalita pod svojím všeobecným menom: napríklad, keď je *explicitne* v popredí pojem či problém vysvetlenia alebo spôsob vytvorenia nejakej konkrétnej okolnosti. A, samozrejme, v úplne odlišnom type textu alebo kontextu môže kauzalita vystupovať pod svojím všeobecným menom v súvislosti s hľadaním alebo odhaľovaním *všeobecného* mechanizmu vytvárania nejakého *všeobecného* typu účinku – napríklad, keď hovoríme o príčine malárie alebo rakoviny.

Nemali by sme teda nakoniec vyhlásiť – teda skončiť tam, kde sme začali – že „príčina“ naozaj pomenúva vzťah, ktorý

našej bežnej schémy. Je zrejme, že pozorovanie i napodobovanie obsahujú kauzálnu závislosť. Rovnako zrejme je, že nie je možné napodobovať alebo pozorovať niečo, čo ešte nenastalo. Ale príslušné fiktívne situácie sú opisované tak, že nám neodolateľne pripomínajú bežné konanie alebo bežné vzťahy, pričom sa ich pseudoobjekty situujú do doby, ktorá je z ich pohľadu budúcnosťou. Tento trik je v podstate založený na tom, že opisujeme izolované prípady fiktívneho druhu, aby sme sa potom s nimi vyrovnali na normálnom konceptuálnom pozadí. To neznamená popierať, že je možné opísať fiktívne prípady, ktoré takto nezneužívajú bežné kauzálne pojmy a predsa nás podobným spôsobom nabádajú, aby sme pri *vysvetľovaní* zmenili časové poradie udalostí. Ale bežné pojmy *kauzálneho pôsobenia* a *kauzálnej závislosti* majú také hlboké prírodné korene, že aj keď sme toto vysvetlenie prijali, nie je jasné, či si o sebe myslíme, že pri takomto obrátenom časovom poradí používame tie isté pojmy.

platí v prírode medzi rôznymi súcna mi? Alebo by sme to mali poprieť a nazvať ju radšej všeobecným kategoriálnym pojmom, ktorý používame v súvislosti s vysvetľovaním konkrétnych okolností a odhaľovaním všeobecných mechanizmov vytvárania všeobecných typov účinkov? Myslím si, že nezáleží veľmi na tom, čo urobíme. Prijatie druhej možnosti v skutočnosti vôbec nevyklučuje prvú. Pretože, keď vhodne použijeme jeden alebo viacero faktov na vysvetlenie iného a keď sú konkrétne udalosti a okolnosti uvedené vo výroku o vysvetľujúcich a vysvetlených faktoch naozaj odlišné súcna, tak, hoci tento vzťah platí iba preto, lebo konkrétne udalosti a okolnosti patria k tým druhom, ktoré sa opisujú vo vysvetľovacích a vysvetľovaných výroko ch, asi nenarobíme veľa škody, keď povieme, že tieto konkrétne udalosti a okolnosti, nech sú opísané akokoľvek, sú naozaj v špecifickom vzťahu, ktorý môžeme nazvať kauzálnym.

SLOBODA A NEVYHNUTNOSŤ

Témou mojej poslednej kapitoly bude problém, ktorý v rôznych podobách a od samého počiatku trápil a miatol uvažujúcu časť ľudského rodu. Je to problém slobody alebo neslobody ľudskej vôle. Rozhodol som sa zamerať pozornosť na dve slávne tézy, ktoré zastával Spinoza v *Eti ke*.

Podľa prvej z nich je vedomie slobody rozhodovania a konania, ktoré deň čo deň prežívame, iba ilúziou, pretože zahŕňa presvedčenie, ktoré je nezlučiteľné s univerzálnym panovaním kauzality v prírode. Podľa druhej tézy je toto iluzórne vedomie slobody spôsobené dvoma faktormi: na jednej strane tým, že si *uvedomujeme* svoje skutky, rozhodnutia a túžby, a na druhej strane tým, že *nepoznáme* ich príčiny. Obe tézy možno spochybniť. Uvediem dôvody, ktoré ich spochybňujú a na základe ktorých môžeme vlastne obe odmietnuť.

Všeobecne sa uznáva, že máme vedomie slobody, že, ako vraví Kant, nevyhnutne konáme pod *ideou* slobody. To, že toto vedomie obsahuje presvedčenie nezlučiteľné s univerzálnym panovaním kauzality v prírode, sa často popiera. Kant to popieral na základe nie celkom zrozumiteľných dôvodov, ostatní zasa na základe dôvodov, ktoré sú prízemnejšie. Prízemnejší zástanca názoru o zlučiteľnosti vedomia slobody s panovaním kauzality v prírode bude tvrdiť, že slobodné činy nie sú slobodné preto, lebo sú bez akejkoľvek kauzality, ale preto, lebo sú bez kauzality istého druhu – ako by povedal,